

اولویت‌شناسی رسالت اهل بیت علیهم‌السلام در قبال قرآن بر پایه تحلیل آماری روایات

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱/۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۳/۲۴

محسن قمرزاده^۱

خدیدجه احمدی بی‌غش^۲

چکیده

شناخت رسالت بنیادین اهل بیت علیهم‌السلام در قبال قرآن بر پایه تحلیل آماری روایات تفسیری مسئله مقاله حاضر است. بررسی توصیفی - تحلیلی جامعه آماری چهارده هزار روایات اهل بیت علیهم‌السلام در نظریه قرآن حاکی از آن است که ایضاح لغوی و مفهومی عبارات قرآن هدف اولی و اصلی اهل بیت علیهم‌السلام در تفسیر قرآن تلقی نمی‌شود؛ بلکه رویکردهای مهم اهل بیت علیهم‌السلام در قبال قرآن به ترتیب فراوانی تفصیلی، تکمیلی تطبیق، و سپس تفسیر آیات است. چرا که ایشان در اولویت سنجی نسبت به قرآن تفصیل آیات را محور روایات خود قرار داده، و در رتبه بعد، تکمیل و تطبیق و بیان مصادیق نواز قرآن، به منظور تلاش آنان در روزآمدسازی آیات و معارف قرآن و گره زدن آیات با حوادث زمان خود بوده است. در اولویت بعدی، رویکرد تفسیری و بیان مفهومی آیات جای می‌گیرد. بنابراین، اولویت اصلی رسالت اهل بیت علیهم‌السلام اولویت تفصیلی و تطبیقی است و نه رسالت تفسیر از آیات قرآن.

کلید واژه‌ها: اولویت‌شناسی، رسالت، اهل بیت علیهم‌السلام، تحلیل آماری.

۱. مقدمه

نقش اهل بیت علیهم‌السلام در ارتباط با قرآن نقشی محوری و انکارناپذیر است که ریشه در منابع دین دارد. اما شناخت نوع ارتباط و کیفیت آن با توجه به دیدگاه‌های مختلف نیازمند بررسی

۱. دکترای علوم قرآن و حدیث، مدیر گروه فقه قرآن و حدیث مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم‌السلام (نویسنده مسئول) (ghamarzadehm@gmail.com).

۲. استادیار گروه قرآن و حدیث دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس (Kh.ahmadi@modares.as.ir).

و دقت نظر است؛ چرا که جایگاه والای اهل بیت علیهم السلام در تفسیر قرآن و عدم انفکاک این دو ثقل اکبر مورد تأیید و تأکید شواهد و روایات متواتر است. این امر حکایت از ارتباط وثیق این دو، و نقش افضلیت اهل بیت علیهم السلام در تفسیر آیات الهی دارد؛ چرا که موقعیت ممتاز و جایگاه حساس سخنان اهل بیت علیهم السلام در تصحیح اندیشه، اتقان علمی و هدایت معنوی جامعه، اقتضای آن دارد که مفهوم این موقعیت مورد بررسی قرار گیرد تا از یک سوارجاع به اهل بیت علیهم السلام در حدیث ثقلین به عنوان شرط هدایت و گمراه نشدن امت تبیین گردد و از سویی دیگر، تبیین گردد که نقش اصلی ایشان تنها در فهم معانی از ظواهر آیات نیست، بلکه در ژرف نگری‌ها، دریافت لایه‌ها و بطون، حقایق، کشف تأویلات و سرّ اسرار است. ضرورت‌های بیان شده ناشی از وابستگی آنان به پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و اتصال آموزه‌های این خاندان به وحی، گستردگی و عمق معانی، نکته‌یابی‌های فراوان، ایشان در رسیدن به پیام و حقیقت قرآن است.

این امر موجب شده میان دانشمندان و مفسران در نوع کارکرد روایات اهل بیت علیهم السلام در تفسیر قرآن تفاوت وجود داشته باشد. برخی تنها حجیت را از آن قرآن دانسته و برای روایات حجیتی قایل نیستند. برخی دیگر با وجود اعتقاد به نقش اساسی روایات در فهم قرآن، حجیتشان را ذاتی نمی‌دانند؛ و...

تبیین جایگاه اصلی روایات، نقش حقیقی اهل بیت علیهم السلام را در تفسیر آیات قرآن نمایان می‌سازد. به منظور تبیین اولویت شناسی رسالت قرآنی اهل بیت علیهم السلام، تحلیل و توصیف روایات تفسیری ایشان، در تفسیرگران سنگ نورالثقلین - که دامنه وسیعی از روایات را به خود اختصاص داده است - به صورت آماری، محور کار این پژوهش قرار گرفته است. تسلط بر مطالعه آماری و روش‌شناسانه، بر اساس استقرایی نسبتاً تام و کاربردی واقع‌بینانه درباره روایت تفسیری به صورت عینی‌تری نمایان می‌دارد.

پیشینه تحقیق

در زمینه روایات تفسیری اهل بیت علیهم السلام کتب و مقالات متعددی به نگارش در آمده است؛ از جمله:

- کتاب: کارنامه اهل بیت علیهم السلام در قرآن‌شناسی، نوشته محمدهادی یعقوب نژاد (۱۳۹۸)،
اهتمام عترت علیهم السلام به نگهداشت قرآن، احیای مفاهیم و محتوای قرآن را مورد بررسی قرار داده است.

- کتاب: روش‌شناسی اهل بیت (ع) در تفسیر قرآن، نوشته فهیمه فیضی (۱۳۹۴)، به بیان مدل‌های مختلف ضرورت نیازمندی قرآن به تفسیر اهل بیت (ع) اشاره داشته است.
 - کتاب: روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، نوشته حسین علوی مهر (۱۳۸۱) تنها به معرفی روش‌های مختلف تفسیری از جمله تفسیرروایی اشاره داشته است.
 - مقاله: «نقش اهل بیت و صحابه در تفسیر قرآن کریم از منظر استاد معرفت»، نوشته عبدالکریم بهجت پور (۱۳۸۶)، با بیان اموری مؤثر چون فرهنگ زمان اهل بیت (ع) و... به بررسی نقش اهل بیت (ع) و صحابه در این زمینه پرداخته است.
 - مقاله: «روش‌شناسی تفسیر واژگانی اهل بیت با محوریت روایات تفسیری اصول الکافی»، نوشته علی راد (۱۳۹۶)، روایات واژه‌محور و لغوی در اصول الکافی مورد بررسی قرار داده است.
- و نگاشته‌های بی‌شمار دیگر.

همان‌گونه که مشاهده شد، تحقیقات انجام گرفته تنها به نقش اهل بیت (ع) در تفسیر قرآن اشاره کرده‌اند، ولی نوشته جامعی که به صورت تحلیل آماری اولویت‌شناسی نقش اهل بیت (ع) را در تفسیر آیات قرآن بیان نماید، یافت نشد. از این رو، این پژوهش پس از بیان رویکردهای عام و خاص روایات، به گونه‌های مختلف تفسیری ایشان اشاره کرده، و با توجه به تحلیل آماری گونه‌های مختلف روایات تفسیری، تلاش و اهتمام اهل بیت (ع) در قبال تفسیر قرآن را اولویت‌شناسی کرده و به صورت دقیق مورد مذاقه قرار داده است.

۲. چهارچوب نظری

۲-۱. روایات تفسیری

تفسیر از ماده «فَسَّرَ» یا «سَفَر» به معنای کشف و پرده‌برداری از اعیان و امور مادی، و یا رفع نقاب از چهره معنای معقول است.^۱ باب تفعیل این واژه به معنای مبالغه در کشف، و در اصطلاح به معنای تلاش در رفع ابهام از مراد خداوند است.^۲

روایات تفسیری نیز آن دسته از روایاتی است که به گونه‌ای در تبیین مفاد و مراد قرآن

۱. کتاب العین، ج ۷، ص ۲۴۷؛ مجمع البحرین، ج ۳، ص ۴۳۸؛ التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ص ۸۶.

۲. مجمع البحرین، ج ۳، ص ۴۳۸؛ لسان العرب، ج ۵، ص ۵۵. در جایی که فهم لفظ مشکل است (إعراب القرآن و بیانه، ج ۱، ص ۱۴).

دخالت دارند.^۱ همچنین روایات تفسیری آن دسته از روایاتی است که بخشی از آیه در آن مذکور شده یا روایت ناظر به آیه ای باشد که خود آیه در روایت مذکور نیست؛^۲ اما روایت به بیان مراد خدای متعال در آن آیه پرداخته و یا زمینه فهم آن آیه را فراهم ساخته است.

۲ - ۲. رسالت اهل بیت علیهم السلام

قرآن کریم برای نزول خود رسالت‌های متعددی را ذکر کرده است. بخشی از این رسالت ناظر به بعد بینش انسان است؛ مانند: رهایی از غفلت،^۳ یادآوری فراموش شده‌ها،^۴ ارائه بینش‌های صحیح و ضروری،^۵ تبیین حق از باطل،^۶ تدبیر و تفکر،^۷ و... بخشی دیگر به گرایش‌های انسان اختصاص دارد؛ مانند: انذار و تبشیر،^۸ پند دادن، درمان بیماری‌های روحی،^۹ هدایت‌پذیری و پندپذیری،^{۱۰} و... بخشی هم ناظر به بعد عمل و رفتار انسان است؛ مانند: حاکمیت قوانین خدا،^{۱۱} برپایی جامعه عادلانه،^{۱۲} خروج از ظلمت‌ها به سوی نور،^{۱۳} و...^{۱۴} در بیشتر این ابعاد، رسالت قرآن بیان به قدر کلیات است و طرح جزئیات، تفصیلات، تطبیقات و تکمیل تعالیم و معارف الهی را به پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت ایشان علیهم السلام - که ثقل قرآن اند - واگذار کرده است تا رسالت این کتاب الهی به عنوان کتاب دین خاتم، جامع و کامل در اختیار بشر قرار گیرد.

جایگاه رفیع اهل بیت علیهم السلام و محال بودن انفکاک آنان از قرآن در اخبار متواتر از جمله روایت ثقلین آمده است:

۱. «نقش و کارکرد روایات تفسیری معصومان بر اساس دیدگاه علامه»، ص ۳۴.

۲. «روایات تفسیری شیعه گونه‌شناسی و حجیت»، ص ۶.

۳. سوره یس، آیه ۶؛ سوره اعراف، آیه ۱۷۹.

۴. سوره تکوین، آیه ۲۷؛ سوره بقره، آیه ۱۵۲.

۵. سوره اسراء، آیه ۸۵؛ سوره نحل، آیه ۸۹.

۶. سوره نحل، آیه ۶۴؛ سوره بقره، آیه ۱۸۵.

۷. سوره ص، آیه ۲۹؛ سوره بقره، آیه ۲۲۱.

۸. سوره کهف، آیه ۲۱.

۹. سوره یونس، آیه ۵۷.

۱۰. سوره سجده، آیه ۳.

۱۱. سوره نساء، آیه ۱۰۵.

۱۲. سوره حدید، آیه ۲۵.

۱۳. سوره ابراهیم، آیه ۱.

۱۴. «اهداف قرآن»، ص ۲۵.

قَالَ: إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ أَمْرَيْنِ، إِنْ أَخَذْتُمْ بِهِمَا لَنْ تَضَلُّوا؛ كِتَابَ اللَّهِ ﷻ وَأَهْلَ بَيْتِي عِثْرَتِي. أَيُّهَا النَّاسُ، اسْمَعُوا وَقَدْ بَلَغْتُ إِلَيْكُمْ سَتْرُدُونَ عَلَيَّ الْحَوْضَ، فَأَسْأَلُكُمْ عَمَّا فَعَلْتُمْ فِي الثَّقَلَيْنِ، وَالثَّقَلَانِ كِتَابُ اللَّهِ جَلَّ ذِكْرُهُ وَأَهْلُ بَيْتِي.^۱

ارتباط لاینفک این دو ثقل عظیم از یکدیگر حکایت از افضلیت اهل بیت (ع) در تفسیر و تبیین آیات الهی داشته و از عوامل مؤثر در بهره‌مندی از روایات تفسیری ایشان محسوب می‌شود. نگاه به روایات این ذوات مقدس می‌تواند نقش مؤید و تعلیمی برای سایر مفسران را ایفا نماید. به منظور پوشش دهی تمام روایات تفسیری، روایات تفسیری معصومان (ع) دارای رسالت نسبت به قرآن هستند. رسالت معصومان (ع) - که به معنای مسئولیت خطیرو اصلی این ذوات مقدس در قبال قرآن تلقی می‌شود - از راه بررسی استقرایی روایات بر پایه گونه‌شناسی و تحلیل بسامدی آن‌ها به دست می‌آید. برآیند حجمی و اهتمام معصومان (ع) به گونه‌ای خاص از روایات نشان از اهتمام و رسالت اصلی آن‌ها در قبال قرآن را رهنمون می‌کند و از این رو، در تحقیق حاضر تلاش بر تحلیل آمار بسامدی روایات در گونه‌ها از ناحیه معصومان (ع) برای به دست آوردن رسالت آن‌ها از قرآن است.

۲ - ۳. تحلیل آماری

وقتی داده‌ها و اطلاعات برای تحقیق جمع‌آوری می‌شود، باید سازمان‌دهی و تدوین شود تا قابل درک و ارتباط باشند. از این رو، سازماندهی داده‌ها یا مشاهدات باید به صورت طبقات همراه با توزیع فراوانی در هر طبقه، مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد. به گزارشی که شامل جداول و نمودارهای آماری و تحلیل و تفسیر آن‌ها باشد، تحلیل آماری گفته می‌شود.^۲ تحلیل آماری، جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل داده‌هاست تا بتوان آنچه را که استخراج شده، تفسیر و استنباط کرد. در این تحقیق با جامعه آماری حدود چهارده هزار روایات تفسیری در تفسیر نورالثقلین - که قریب به هشتاد درصد روایات تفسیری آن با دیگر تفاسیر از جمله تفسیر البرهان نیز مشترک است - در مدت مطالعاتی دوساله پس از نمایه‌گذاری در اشکال گوناگون، و با استفاده از جداول آماری Access به تحلیل آماری روایات تفسیری معصومان (ع) و اولویت‌سنجی رسالت ایشان در قبال قرآن پرداخته شده است.

۱. الکافی، ج ۱، ص ۲۹۴.

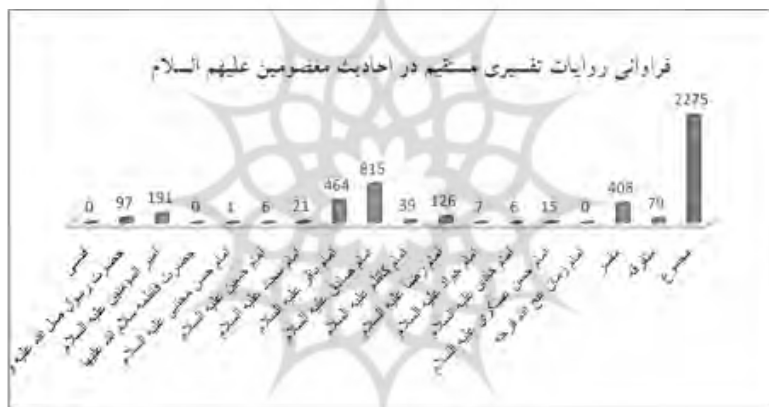
۲. مبانی احتمال، ص ۱۸.

۳. گونه‌های روایات تفسیری

آشکارسازی اولویت‌شناسی رسالت قرآنی اهل بیت علیهم‌السلام نیازمند گونه‌شناسی روایات تفسیری ایشان است. گونه‌های روایات تفسیری به دو دسته روایات تفسیری مستقیم، یعنی روایاتی که مستقیماً به تفسیر آیات اشاره دارند، و روایات تفسیری غیرمستقیم، یعنی روایاتی که مستقیماً به تفسیر آیات اشاره ندارند، تقسیم می‌گردد. توضیح هر یک از گونه‌ها عبارت‌اند از:

۳-۱. روایات تفسیری مستقیم

روایاتی که مستقیماً به آیه اشاره دارد. فراوانی آماری احادیث هر یک از معصومان علیهم‌السلام در گونه روایات تفسیری مستقیم عبارت‌اند از:

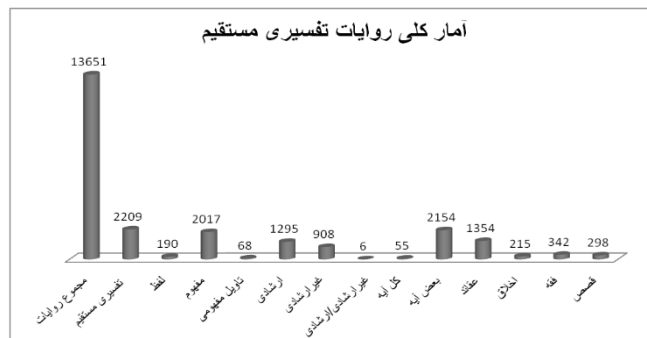


نمودار ۱

روایات تفسیری مستقیم، حدود دو هزار روایات از سیزده هزار روایات تفسیر نورالثقلین را به خود اختصاص داده است. این گونه شامل: ایضاح لفظی، ایضاح مفهومی، و تأویل مفهومی می‌شود که میزان پوشش آن‌ها نسبت به کل آیه در قالب ارشادی یا غیرارشادی، موضوع محوری در روایات غیرارشادی، نمایان است. جدول زیر گویای این تعداد عبارت‌اند از:

کل روایات: ۱۳۶۵۱	مجموع	لفظ	مفهوم	تأویل مفهومی
روایات تفسیری مستقیم	۲۲۰۹	۱۹۰	۲۰۱۷	۶۸

نمودار فراوانی این گونه روایات عبارت‌اند از:



نمودار ۲

همان گونه که مشاهده می‌شود، تنها شانزده درصد از کل روایات، تفسیری مستقیم است. توضیح هر یک از حیطه‌های روایات تفسیری مستقیم عبارت‌اند از:

۳- ۱- ۱. روایات ارشادی

روایاتی است که حکم مولی ارشاد به حکم عقل داشته و مضمون آن به صورت عادی برای عقلا قابل فهم بوده، و نیاز جدی به بیان شارع ندارد. در نتیجه، در صورت عدم بیان معصوم (ع) برای ما قابل فهم و درک است؛^۱ مانند روایت:

و باسناده الی عبد الله بن یزید بن سَلام، أَنَّهُ سَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ فَقَالَ: أَخْبِرْنِي عَنْ آدَمَ ﷺ
 فِي سُئِي آدَمَ؟ قَالَ: لِأَنَّهُ خُلِقَ مِنْ طِينِ الْأَرْضِ وَ أَدِيمَهَا.

در توضیح وجه تسمیه لفظ آدم مطلبی را بیان می‌دارد که بدون بیان معصوم (ع) و با مراجعه به کتب لغت نیز قابل فهم خواهد بود.

۳- ۱- ۲. روایات غیر ارشادی

روایاتی است که مضمون آن درصدد تعیین و تثبیت دو معنای احتمالی، بیان مصداق انحصاری، وجود تفسیری خلاف ظاهر آیه، و... است که به صورت عادی برای عقلا قابل فهم نبوده، بلکه تنها با استمداد از معصومین (ع) قابل فهم است؛^۲ مانند روایت:

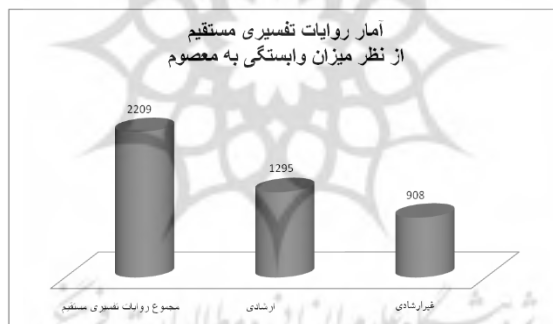
۱. «نقش و کارکرد روایات تفسیری معصومان بر اساس دیدگاه علامه»، ص ۴۴؛ «بررسی کارکرد روایات تفسیری در متشابه

القرآن ابن شهر آشوب مازندرانی»، ص ۱- ۲۵.

۲. «کارکردهای تطبیق در احادیث تفسیر»، ص ۱۱۱.

فی عیون الاخبار عن الرضا علیه السلام حدیث طویل و فیه: إِنَّ اللَّهَ - تَبَارَكَ وَتَعَالَى - خَلَقَ
 آدَمَ علیه السلام فَأَوْدَعَنَا صُلْبَهُ، وَ أَمَرَ الْمَلَائِكَةَ بِالسُّجُودِ لَهُ تَعْظِيماً لَنَا وَ إِكْرَاماً، وَ كَانَ سُجُودُهُمْ
 لِلَّهِ عَلَيْهِ السَّلَام عُبودِيَّةً وَ لِآدَمَ علیه السلام إِكْرَاماً وَ طَاعَةً، لِيَكُونْنَا فِي صُلْبِهِ، فَكَيْفَ لَا نَكُونُ أَفْضَلَ مِنْ
 الْمَلَائِكَةِ، وَ قَدْ سَجَدُوا لِآدَمَ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ؟^۱

در بیان مفهوم سجده ملائکه برای آدم مطالبی را بیان می‌دارد که فهم آن در انحصار معصوم بوده، و غیر معصوم بدون این بیان، نمی‌تواند درکی از آن داشته باشد. از مجموع روایات تفسیری مستقیم، شصت درصد از روایات ارشادی هستند که در صورت عدم بیان معصوم علیه السلام نیز توسط مفسر قابل درک، فهم و دست‌یابی‌اند؛ اما حدود چهل درصد روایات تفسیری به روایات تفسیر غیر ارشادی اختصاص دارند که با مطالعات صورت گرفته، حجم اصلی آن‌ها اختصاص به روایات فقهی دارد که در میان مفسران محل نزاع در بحث تفسیر نیستند و بالاتفاق معتقدند که تکمیل جزئیات احکام از وظایف اختصاصی معصومان علیهم السلام است. تفصیل این مطلب در ادامه خواهد آمد.



نمودار ۳

همچنین در روایات ارشادی موضوع محور، با توجه به موضوعات خود موضوع‌بندی می‌شوند. برخی از موضوعات آن‌ها عبارت‌اند از: روایاتی که در ذیل آیات «العقائد» آمده است و به مسائل مربوط به حوزه توحید، صفات خداوند، معاد، تولی، تبری، و... می‌پردازد؛^۲ مانند روایتی که امام علیه السلام با استناد به ۲۹ سوره ملک: ﴿أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ﴾، در تشریح صفت خبیر می‌فرماید:

۱. نورالثقلین، ج ۱، ص ۵۸.

۲. «جایگاه آیات اعتقادی در استنباط احکام»، ص ۱۱.

إِغْلَمَ عِلْمَكَ اللَّهُ الْخَيْرَ وَذَكَرَ حَدِيثًا طَوِيلًا يَقُولُ فِيهِ عليه السلام: «وَأَمَّا الْخَيْرُ فَالَّذِي لَا يَعْرُبُ عَنْهُ شَيْءٌ، وَلَا يَفُوتُهُ لَيْسَ لِلتَّجْرِبَةِ وَلَا لِلِإِعْتِبَارِ بِالْأَشْيَاءِ»^۱.

که این صفات خداوند را مربوط به حوزه عقاید (توحید) دانسته است.

یا روایاتی که ذیل آیات «الاحلاق» آمده است که به مسائل اخلاقی همچون توبه، صبر، و... پرداخته‌اند؛^۲ مانند روایتی که ذیل آیه عليه السلام: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تَوْبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا...»^۳ بیان شده است:

فِي كِتَابِ مَعَانِي الْأَخْبَارِ بِإِسْنَادِهِ إِلَى أَحْمَدَ بْنِ هِلَالٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ الْأَخِيرَ عليه السلام عَنِ النَّصُوحِ مَا هِيَ؟ فَكَتَبَ عليه السلام: أَنْ يَكُونَ الْبَاطِنُ كَالظَّاهِرِ وَأَفْضَلَ مِنْ ذَلِكَ.

و به تشریح توبه نصوح می‌پردازد که مسأله‌ای اخلاقی است.

یا روایاتی که ذیل «آیات الاحکام» آمده است که به مسائل فقهی و تعیین حدود و ابعاد آن مسائل اشاره دارد؛^۴ مانند روایتی که این روایت ذیل آیه ۲۴۱ سوره بقره وارد شده است:

عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام: فِي قَوْلِ اللَّهِ عليه السلام: «وَالْمُطَلَقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ»، قَالَ: مَتَاعُهَا بَعْدَ مَا تَنْقُضِي عِدَّتَهَا.^۵

که به تبیین مسأله فقهی زمان پرداخت متاع به مطلقات اشاره دارد.

یا روایاتی که ذیل آیات «القصص» آمده است و به بیان داستان‌هایی در قرآن اشاره دارد؛ مانند روایتی که ذیل آیه: «إِذْ أَوَى الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ فَقَالُوا رَبَّنَا آتِنَا مِن لَّدُنكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا»^۶ آمده و بیان می‌کند:

قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام لِرَجُلٍ: مَا أَلْفَتَى عِنْدَكُمْ؟ فَقَالَ لَهُ: الشَّابُّ، فَقَالَ: لَا، أَلْفَتَى الْمُؤْمِنِ، إِنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ كَانُوا شُبُوحًا فَسَمَاهُمْ اللَّهُ عليه السلام فَتِيَّةً بِإِيمَانِهِمْ.^۷

که به معنای «فتیه» اشاره دارد.

۱. نورالثقلین، ج ۵، ص ۳۸۳.

۲. اخلاق در قرآن، ج ۱، ص ۷۶.

۳. سوره تحریم، آیه ۸.

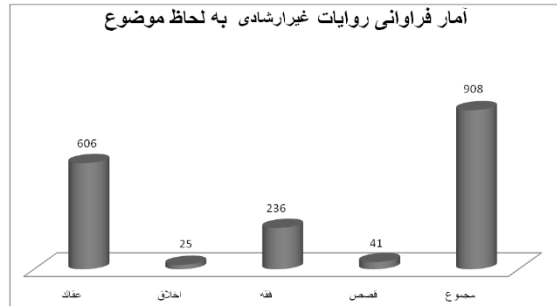
۴. مسالک الافهام الی آیات الاحکام، ج ۱، ص ۸.

۵. نورالثقلین، ج ۱، ص ۲۴۰.

۶. سوره کهف، آیه ۱۰.

۷. نورالثقلین، ج ۳، ص ۲۴۵.

با توجه به آنچه بیان شد، از میان چهل درصد روایت غیرارشادی، ۶۶ درصد روایات مربوط به حوزه عقاید است.



نمودار ۴

در مورد روایات سایر موضوعات همچون فقه، اخلاق و قصص - که ۴۴ درصد از روایات تفسیری غیرارشادی را نیز به خود اختصاص داده - ناظر به فهم جزئیات و تفصیلات آیات با استفاده از این روایات است.

بنابراین، در روایات مستقیم، روایات غیرارشادی در حوزه اخلاق، فقه و قصص، بخش کوچکی از کل روایات را در بر دارد. این روایات حدود دو و نیم درصد کل روایات، یعنی حدود ۳۰۲ روایت است:



نمودار ۵

بسیار روشن است که این حجم کوچک قابلیت ندارد منبع دریای بی کران فهم و تفسیر قرآن قرار گیرد؛ بلکه تنها می تواند تکمله ای برای فهم قرآن باشد.

روایات تفسیری مستقیم، علاوه بر دارا بودن از حیطه های بیان شده، در سه گونه ایضاح لفظی، ایضاح مفهومی و تأویل مفهومی دسته بندی می شوند. جدول آن عبارت اند از:

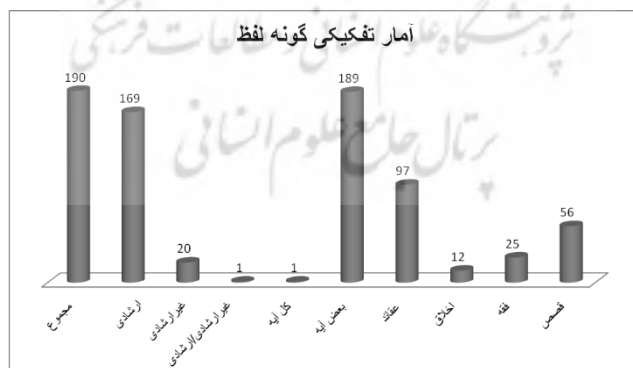
کل روایات: ۱۳۶۵۱	مجموع	لفظ	مفهوم	تأویل مفهومی
روایات تفسیری مستقیم	۲۲۰۹	۱۹۰	۲۰۱۷	۶۸
ارشادی	۱۳۳۶	۱۶۹	۱۱۶۷	۰
غیرارشادی	۹۲۰	۲۰	۸۳۴	۶۶
غیرارشادی / ارشادی	۹	۱	۶	۲
کل آیه	۵۹	۱	۳۶	۲۲
بعض آیه	۲۱۵۴	۱۸۹	۱۹۷۱	۴۶
عقاید	۱۳۵۴	۹۷	۱۲۳۲	۶۵
اخلاق	۲۱۵	۱۲	۲۰۵	۱
فقه	۳۴۲	۲۵	۳۲۰	۱
قصص	۳۰۷	۵۶	۲۵۰	۱

توضیح مطالب ارائه شده در جدول و نمودار فوق عبارت است از:

۳- ۱- ۲- ۱- گونه ایضاح لفظی

گونه ایضاح لفظی، یعنی روایاتی که یک کلمه را به لحاظ معنای لغوی، ریشه یابی، وجه تسمیه و... مورد بررسی قرار می دهد. از مجموع ۲۲۰۹ روایت تفسیری مستقیم، ۱۹۰ روایت ایضاح لفظی است؛ مانند روایت:

قال رسول الله ﷺ: ﴿وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا﴾ قال: الإحسار الإقتار. (غیرارشادی، بعض آیه، اخلاق).



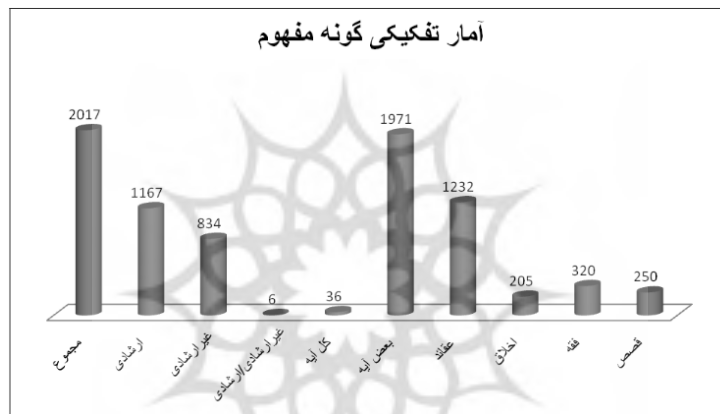
نمودار ۶

۳- ۱- ۲- ۲. گونه ایضاح مفهومی

روایاتی که به منظور بیان مراد الهی معنای الفاظ آیه، یا نسبت میان الفاظ و جملات آیه با یکدیگر مورد اشاره قرار می‌دهد. از مجموع ۲۲۰۹ روایت تفسیری مستقیم، ۲۰۱۷ روایت ایضاح مفهومی است که اکثریت مطلق روایات تفسیری مستقیم را به خود اختصاص داده است؛ مانند روایت:

یونس بن ظبیان عنه، «إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا»، امة واحدة.^۱

امام باقر (ع) در این روایت مفهوم امت قانت بیان داشته است (ارشادی، بعض آیه، عقاید).



نمودار ۷

۳- ۱- ۲- ۳. گونه تأویل مفهومی

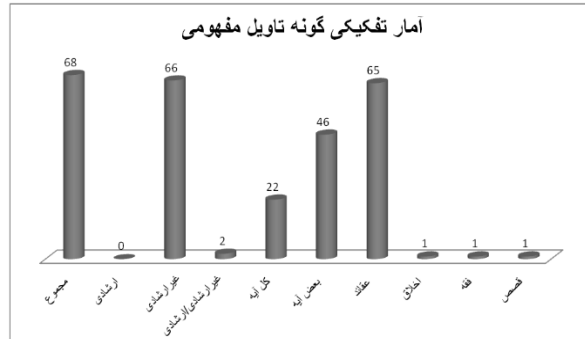
از مجموع ۲۲۰۹ روایت تفسیری مستقیم، ۶۸ روایت شامل تأویل مفهومی است؛ مانند روایت:

عن الصادق (ع) حدیث طویل یقول فیہ (ع)؛ «کهیص» معناه أنا الکافی الهادی الولی العالم الصادق الوعد.^۲

در این روایت امام باقر (ع) به معنای بطنی حروف مقطعه اول سوره مریم اشاره دارد (غیرارشادی، کل آیه، عقاید).

۱. همان، ج ۳، ص ۹۳.

۲. همان، ج ۳، ص ۳۲۰.



نمودار ۸

به طور کلی با توجه به آنچه از آمار، جداول و نمودارهای مربوط به روایات تفسیری مستقیم به دست آمد، آن‌که روایت تفسیری مستقیم حدود بیست درصد روایات را در بردارد، و بیش از نود درصد آن به روایات تفسیر مفهومی اختصاص دارد. این گونه از روایات به فهم مفاهیم و الفاظ ظاهرآیات اختصاص دارد. بنابراین، تبیین آن برای معصومان (ع) در اولویت بوده و بیان معنای ظاهری الفاظ آیات قابل تبیین برای سایرین نیز هست.

۳-۲. روایات تفسیری غیرمستقیم

روایاتی که مستقیماً به تفسیر نمی‌پردازند، بلکه از مطالب آن‌ها می‌توان در تفسیر بهره برد. این گونه شامل: ترسیم فضای نزول، تطبیق، تأویل مصداقی، علت، استناد به قرآن، پاسخ با قرآن، قرائات مختلف، استشهاد، قرآن‌شناسی می‌شود. فراوانی این قبیل روایات به تفکیک هریک از اهل بیت (ع) در نمودار زیر نمایان است:



نمودار ۹

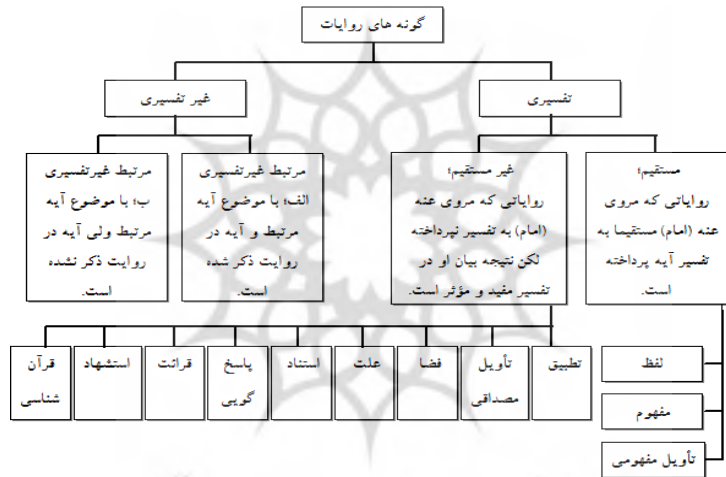
۳ - ۳. روایات غیر تفسیری

یعنی روایاتی که با وجود ارتباط با موضوع آیه، اما ارتباط تفسیری با آیه نداشته و اساساً در فرآیند پرده برداری از مراد خدا در قرآن دخالتی ندارند؛ بلکه عمدتاً نقش تکمیلی و تبیینی نسبت به آیه دارد. شامل دو دسته:

- روایات غیر تفسیری «الف»: یعنی روایاتی که آیه در متن روایت ذکر شده؛

- روایات غیر تفسیری «ب»: یعنی روایاتی که آیه در متن آن ذکر نشده، ولی مضمون روایت با آیه انطباق دارد.

نمودار ذیل گویای تقسیم بندی این گونه شناسی است:



نمودار ۱۰ مطالعات فربغی

۴. شرح نمودار

اصطلاحات و مفاهیم نمودار فوق گویای مطالب زیر است:

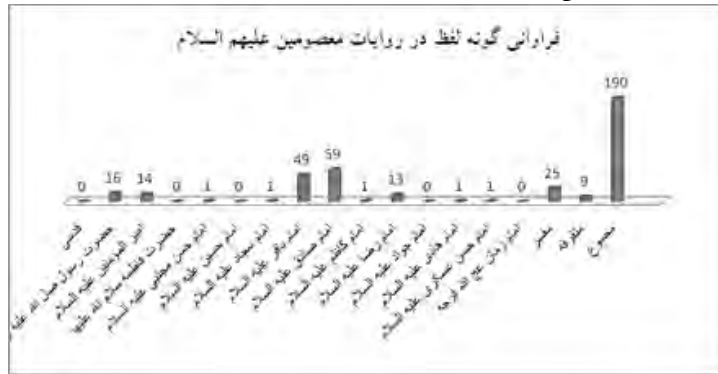
۴ - ۱. ایضاح لفظی

ایضاح لفظی یا لغوی، روایاتی است که کلمه‌ای را از بُعد واژه‌شناسی و معنای لغوی (و نه مفهومی)، ریشه‌یابی، وجه تسمیه و... تبیین می‌کند؛ مانند:

فی تفسیر علی بن ابراهیم و فی روایة ابی الجارود: الرقیب الحفیظ.^۱

۱. نور الثقلین، ج ۱، ص ۴۳۷.

این روایت به معنای لغوی واژه «الرقیب» اشاره دارد. نمودار زیر گویای فراوانی احادیث هر یک از اهل بیت علیهم‌السلام در این دسته است:



نمودار ۱۱

۴-۲. ایضاح مفهومی

این عنوان با روایت تفسیری تطابق کامل دارد. شامل: ارائه معنای مراد از الفاظ آیه، نسبت میان الفاظ و جمله‌ها با یکدیگر است؛ مثلاً:

في تفسير العياشي عن زرارة عن أبي جعفر عليه السلام في قوله: «أَحَلَّتْ لَكُمْ بِهَيْمَةَ الْأَنْعَامِ» قال: هي الاجنة التي في بطون الانعام، وقد كان أمير المؤمنين عليه السلام يأمر ببيع الاجنة.^۱

این روایت «جنین داخل رحم انعام» را به معنای «بهیمه‌ٔ الأنعام» دانسته است. نمودار فراوانی این قبیل روایات در کلام اهل بیت علیهم‌السلام عبارت‌اند از:



نمودار ۱۲

۴ - ۳. تأویل

حیطه تأویل ظاهر و باطن، مفهوم و مصداق آیه است که بدون داشتن علم الهی و از طرق عادی و ظاهر آیه نمی توان به آن دست یافت؛ به عنوان نمونه روایت:

المفضل قال: سألت الصادق عليه السلام عن قول الله: «أُجِلَّتْ لَكُمْ بِهِمَةُ الْأَنْعَامِ»، قال: الهميمة هنا الولي والانعام المؤمنون.^۱

این روایت در تأویل آیه مورد نظر، الولی را یکی از مصداق بهیمه و مؤمنون را مصداق انعام می شمرد که از ظاهر لفظ چنین برداشتی غیر ممکن است.

لازم به ذکر است تأویل مفهومی که به معنای بازگشت به اصل کلام است، مستقیم به حوزه تفسیر پرداخته، و تأویل مصداقی که مصداق آیه را بیان می دارد، به صورت غیر مستقیم به تفسیر مربوط می شود. لذا در آمارها و نمودارها بخش مفهومی تأویل ملحق به ایضاح مفهومی و بخش مصداقی آن ملحق به تطبیق می شود. آمار تفکیکی این گونه روایات عبارت اند از:



نمودار ۱۳

۴ - ۴. تطبیق

تطبیق در روایات تفسیری، به معنای تطبیق ظاهری آیه (به صورت عام یا خاص) بر افراد یا شرایط مشابه در آیه است؛ مثلاً:

علی بن ابراهیم، عن علی بن الحسین، عن محمد بن الکناسی قال: حدثنا من رفعه الى أبي

۱. همان، ج ۱، ص ۵۸۳.

عبدالله ﷺ في قول الله ﷻ: «هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْعَاشِيَةِ»، قال: الذين يغشون الامام.^۱
 طبق این روایت غاشیه کسانی معرفی شده‌اند که امامت را می‌پوشانند. فراوانی آماری این گونه روایات به تفکیک هر یک از اهل بیت ﷺ عبارت‌اند از:



نمودار ۱۴

۴ - ۵. ترسیم فضای نزول

در روایات مرتبط با مفهوم شأن یا اسباب نزول که به بیان زمینه‌ها، شرایط و مصداق زمان نزول یک یا چند آیه اشاره دارد، بعضاً دایره وسیع‌تری به چشم می‌خورد؛ زیرا گاه شرایط پیش از نزول ترسیم می‌شود؛ گاه بازتاب‌های پس از نزول، به تصویر کشیده می‌شود؛ به عنوان نمونه، در روایتی امام ﷺ زمان نزول و اتفاقات قبل و بعد از نزول آیه نخست سوره انفال را بیان می‌نماید:

وقال: نزلت يوم بدر، لما انهزم الناس كان أصحاب رسول الله ﷺ على ثلث فرق ...؛

امام می‌فرماید: آیه در روز بدر نازل شد؛ هنگامی که دشمن هزیمت شده و اصحاب رسول الله ﷺ سه گروه بودند ...^۲

فراوانی آماری این گونه از روایات به تفکیک هر یک از اهل بیت ﷺ عبارت‌اند از:

۱. همان، ج ۵، ص ۵۶۳.

۲. همان، ج ۲، ص ۱۱۹.

۴ - ۱۲. روایات غیر تفسیری

این دسته از روایات با موضوع آیه مرتبط اند، اما ارتباط تفسیری با آیه ندارد؛ مانند: فی کتاب کمال الدین و تمام النعمة باسناده الی الأصغیر بن نباته، عن أمير المؤمنين عليه السلام حدیث طویل یقول فیہ عليه السلام: ولقد سئل رسول الله صلى الله عليه وآله وأنا عنده عن الاممة بعده، فقال للسائل: ﴿و السَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ﴾ ان عددهم بعدد البروج ورب الليالي والأيام والشهور، ان عدتهم كعدة الشهور^۱

مسلماً این موارد در زمره روایات تفسیری نخواهند بود. نمودار فراوانی این گونه روایات در کلام هریک از اهل بیت عليهم السلام عبارت اند از:



نمودار ۲۲

روایات غیر تفسیری شامل روایات گروه الف و ب است:

۴ - ۱۲ - ۱. روایات غیر تفسیری الف

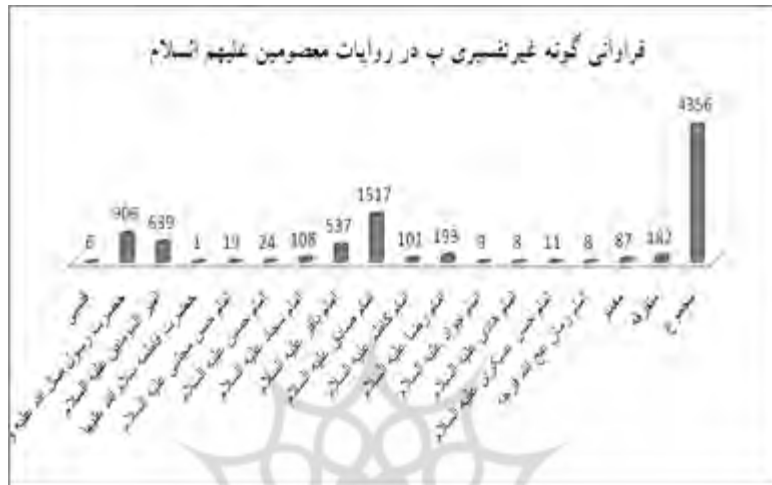
یعنی روایات غیر تفسیری که با وجود ارتباط با موضوع آیه، آیه در آن ذکر شده است. نمودار آماری آن به تفکیک هریک از اهل بیت عليهم السلام در این گونه عبارت اند از:



نمودار ۲۳

۴ - ۱۲ - ۲. روایات غیر تفسیری ب

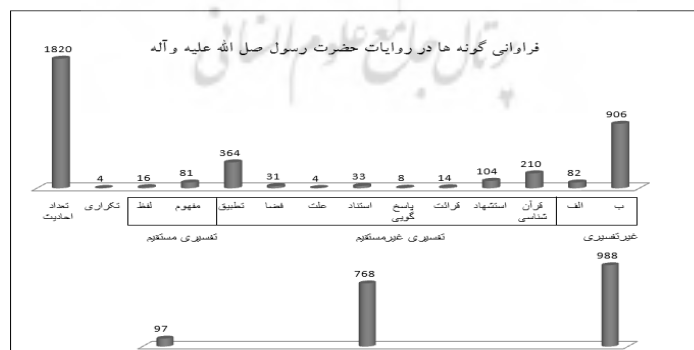
روایات غیر تفسیری را بیان می‌دارد که با وجود ارتباط با موضوع آیه، آیات در آن‌ها ذکر نشده است. نمودار آماری هریک از ائمه اطهار (ع) در این گونه عبارت‌اند از:



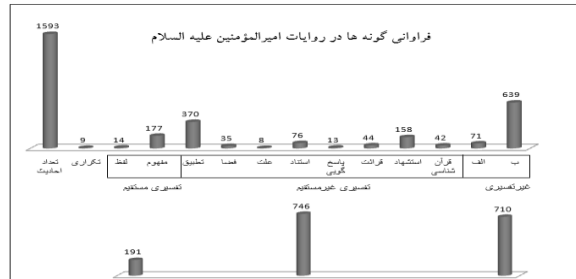
نمودار ۲۴

۵. روایات به تفکیک معصومین (ع) بر اساس گونه‌ها

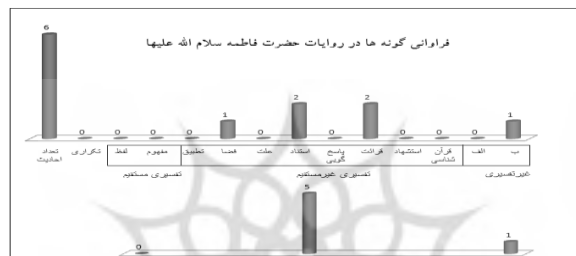
پس از تبیین انواع گونه‌های مطرح در گونه‌شناسی روایات تفسیری، لازم است گونه‌های مطرح شده در روایات هریک از معصومین (ع) به تفکیک بررسی شود. در تفسیر نورالثقلین برای ۶۱/۲۴ درصد از کل آیات قرآن روایت نقل شده؛ یعنی مجموع ۱۳۶۵۰ روایت در تفسیر نورالثقلین شماره‌گذاری شده است. مقایسه آماری روایات معصومین (ع) در تفکیک هریک از معصومین (ع) و به صورت موردی و جزئی، و بر اساس گونه‌های مختلف عبارت‌اند از:



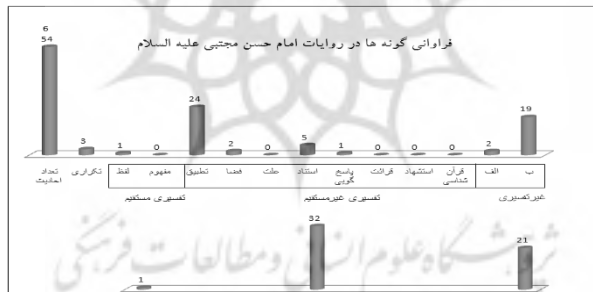
نمودار ۲۵



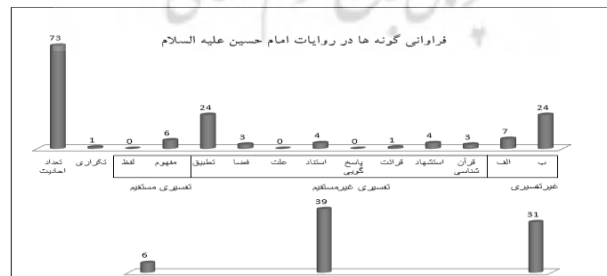
نمودار ۲۶



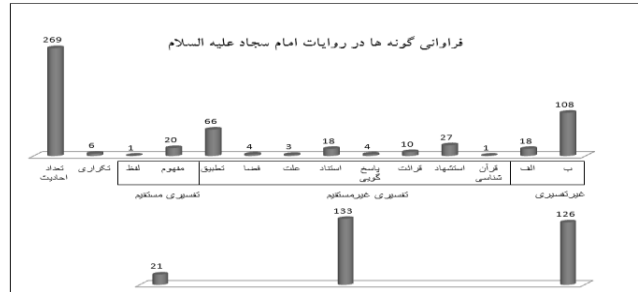
نمودار ۲۷



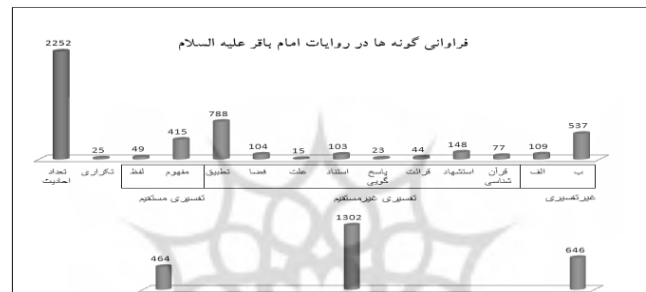
نمودار ۲۸



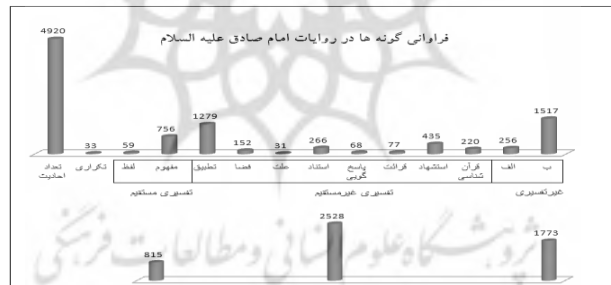
نمودار ۲۹



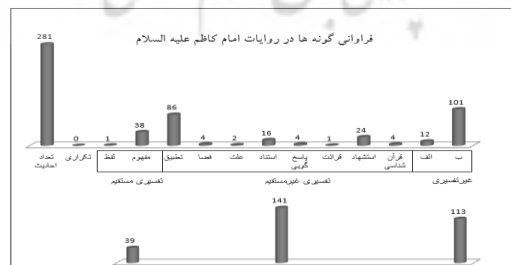
نمودار ۳۰



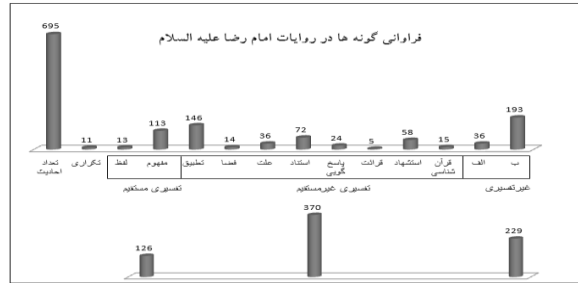
نمودار ۳۱



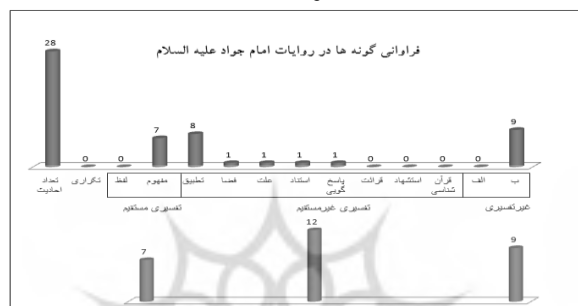
نمودار ۳۲



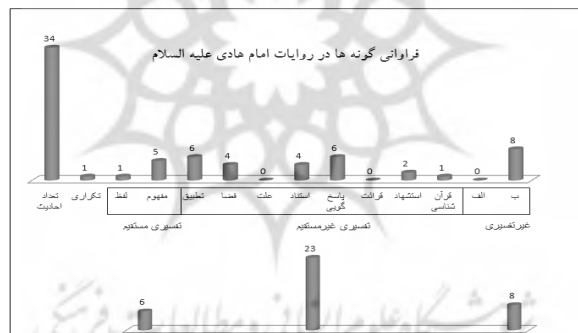
نمودار ۳۳



نمودار ۳۴



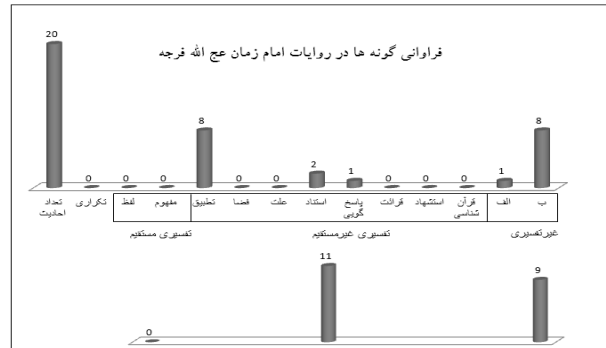
نمودار ۳۵



نمودار ۳۶



نمودار ۳۷



نمودار ۳۸

۶. تحلیل آماری نمودارها

به طور کلی تحلیل آماری این نمودارها نشان می‌دهد بالاترین آمار روایات نورالثقلین مربوط به رسول الله ﷺ، امام صادق علیه السلام، و امام باقر علیه السلام است؛ یعنی ۱۸۲۰ روایت مربوط به حضرت رسول ﷺ، ۴۹۲۰ روایت مربوط به امام صادق علیه السلام و ۲۲۵۲ روایت مربوط به امام باقر علیه السلام است. همچنین پایین‌ترین آمار روایات نورالثقلین احادیث قدسی با هفت روایت است که شامل روایات حضرت زهرا علیه السلام، و امام زمان علیه السلام، به ترتیب با شش و بیست روایت است. حدود شصت درصد روایات به صورت غیرمستقیم به تفسیر پرداخته‌اند. این دسته از روایات سهم بیشتری نسبت به سایر روایات دارد؛ به این صورت که از مجموع ۱۳۶۵۱ روایت، ۷۰۵۵ روایت را به خود اختصاص داده است. از این گونه، تطبیق با ۳۵۰۵ روایت، و مفهوم با ۲۰۱۷ روایت است. بنابراین، حدود نیمی از آن مربوط به گونه تطبیق است. کمترین گونه روایات نیز به ترتیب، گونه‌های علت با ۱۰۶ روایت، گونه پاسخ‌گویی با ۱۵۹ روایت، و گونه لفظ با ۱۹۰ روایت است. حدود ۳۵ درصد از روایات موجود در نورالثقلین غیرتفسیری است. از مجموع ۱۳۶۵۰ روایت، بیشترین سهم را گونه غیرتفسیری ب (که با موضوع آیه مرتبط است، ولی آیه در روایت ذکر نشده) در بردارد. کل روایات تأویلی ۲۷۷ روایت است که بیشتر در وادی مصداق و شامل ۷۵ درصد از کل و معادل ۲۰۹ روایت است. ۲۵ درصد روایات تأویلی، به حوزه مفهوم اختصاص دارند که در مجموع ۶۸ روایت هستند. گونه تطبیق در روایات امام حسن علیه السلام با ۴۲٪، و گونه غیرتفسیری ب در روایات

امیرالمؤمنین علیه السلام، امام سجاد و امام زمان (عج) با ۴۰٪ از روایات، در رتبه‌های بعدی قرار دارد. از ۱۸۲ روایت پیامبر صلی الله علیه و آله، ۹۰۶ روایت غیرتفسیری ب است که ۴۹٪ از آن را تشکیل داده، و در مقایسه با سایر معصومین علیهم السلام بیشترین آمار را داراست.

تعداد ۹۶ مورد از روایات این تفسیر مربوط به روایاتی است که دو یا چند مرتبه و در مناسبت‌های مختلف توسط مؤلف ذکر شده است. این روایات به جهت تکراری بودن، گونه‌شناسی مجزا در مورد آن‌ها صورت نگرفته، و به عنوان قسیم سایر گونه‌ها در آمار ذکر شده است (به عنوان مثال، روایت شماره ۷۰ سوره فاتحه، با روایت شماره ۱۰۷ در سوره بقره ذیل آیه ۳۴ تکرار شده است).^۱

نتایج

بررسی روایات تفسیری اهل بیت علیهم السلام بر پایه تحلیل آماری اولویت رسالت ایشان را در قبال قرآن را آشکار می‌سازد. نتایج و یافته‌های پژوهشی تحقیق حاضر عبارت‌اند از:

- روایت تفسیری مستقیم با تمامی گونه‌های خود به فهم مفاهیم و الفاظ ظاهر آیات می‌پردازد.
- آنچه در رسالت اهل بیت علیهم السلام نسبت به آیات قرآن اولویت داشته، به ترتیب بیان تفصیلات غیرتفسیری آیات و تطبیقات آن، و اهتمام حداکثری ایشان بر مباحث تکمیلی و تطبیقی آیات بوده، و ایشان به نحو احسن تمام اهتمام خویش را در این زمینه مبذول داشته‌اند.
- اولویت‌شناسی رسالت اهل بیت علیهم السلام و سیره ایشان در بیان روایات تفسیری مستقیم و فهم ظاهری آیات برای مردم مخاطب معصومان علیهم السلام مسئله نبوده است، چراکه فهم دریافت و پرده برداری از ظاهر آیات برای همگان ممکن بوده است.
- در روایات تفسیری غیرمستقیم دغدغه اهل بیت علیهم السلام آشکارسازی ظواهر و مفاهیم آیات نیست؛ بلکه این روایات با پرداختن به بیان مصداق، علت، و... آیات، به صورت غیر مستقیم به فهم آیات کمک می‌کنند.
- روایات غیرتفسیری تبیین بحث‌های استطرادی، تکمیلی، و مناسبتی را بر عهده دارند.
- تحلیل آماری روایات تفسیری اهل بیت علیهم السلام و تبیین اولویت‌شناسی رسالت ایشان در مورد قرآن حاکی از آن است که روایات غیرتفسیری اولویت اول رسالت ایشان را به خود اختصاص داده است. پس از روایات غیرتفسیری، به ترتیب میزان روایات، روایات تفسیری غیرمستقیم (بخش تطبیق)، و سپس روایات تفسیری مستقیم (شامل ایضاح لفظی، ایضاح مفهومی و تأویل مفهومی) در اولویت‌های دوم و سوم قرار دارند.

کتابنامه

- قرآن کریم.
- اخلاق در قرآن، ناصر مکارم شیرازی، قم: امام علی بن ابی طالب (ع)، ۱۳۸۷ ش.
- التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، حسن مصطفوی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ ش.
- قرآن در اسلام، سید محمدحسین طباطبایی، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۸ ش.
- الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تهران: اسلامیه، ۱۳۶۹ ش.
- کتاب العین، خلیل بن احمد فراهیدی، قم: موسسه دارالهجره، ۱۴۰۹ ق.
- لسان العرب، محمد بن مکرم بن منظور، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۴ ق.
- مبانی احتمال، شلدون راس، ترجمه: علی همدانی، اصفهان: شیخ بهایی، ۱۹۹۴ م.
- مجمع البحرین، فخرالدین بن محمد طریحی، تهران: مکتبه المرتضویه، ۱۳۷۵ ش.
- مسالک الافهام الی آیات الاحکام، جواد بن سعید فاضل، به تصحیح: محمدتقی کشفی و محمدباقر شریف‌زاده، تهران: مرتضوی، ۱۳۶۵ ش.
- نورالثقلین، عبد علی بن جمعه عروسی حویزی، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.
- «اهداف قرآن»، محمود رجبی، فصلنامه معرفت، ۱۳۸۹، دوره ۷، شماره ۲۴، ص ۲۱ - ۳۰
- «بررسی کارکرد روایات تفسیری در متشابه القرآن ابن شهر آشوب مازندرانی»، محمدصادق حیدری سید علی اکبر ربیع نتاج، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، ۱۳۹۴، شماره ۲۷.
- «جایگاه آیات اعتقادی در استنباط احکام»، سید محمد علی ایازی، مجله مبانی فقهی حقوق اسلامی، ۱۳۸۷، دوره ۱، شماره ۱، ص ۸ - ۲۴.
- «روایات تفسیری شیعه گونه‌شناسی و حجیت»، مهدی مهریزی، مجله علوم حدیث، ۱۳۸۹ ش.
- «کارکردهای تطبیق در احادیث تفسیر»، مهدی رستم نژاد، فصلنامه علمی پژوهشی علوم حدیث، ۱۳۹۱، شماره ۶۴، ص ۲۳ - ۳۵.
- «نقش و کارکرد روایات تفسیری معصومان بر اساس دیدگاه علامه»، محمد تقی دیاری بیدگلی، دو فصلنامه حدیث پژوهی، ۱۳۹۰، سال سوم، شماره ۵.